

МЈЕСТО ПРЕДСТАВНИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У АРИСТОТЕЛОВОЈ ПОЛИТИЦИ

Mr Aleksandar Savanović*

***Apstrakt:** U ovom tekstu hoćemo još jednom pokušati precizirati neke tačke Aristotelove političke filozofije koje imaju svoj značaj za naše današnje razumijevanje političke teorije i prakse. Naročito se to odnosi na značaj analitičkog metoda i pristupa "odozdo" za preferiranje politeje u klasifikaciji državnih oblika. Takođe se u izlaganju para demokrati-ja/politeja, pokušavaju vidjeti naznake artikulacije problema savremenih demokratija i u tom smislu vidjeti savremenost Aristotela ne samo u udžbeničko-pedagoškom smislu, već i u smislu doprinosa tretmanu i pojašnjenju još postojećih dilema.*

***Кljučне riječi:** Aristotel, politika, demokratija, metod.*

1. Uvod

Najčešće se izlaganja o Aristotelovoj političkoj teoriji počinju definisanjem razlike prama Platonovom konceptu, prije svega onome što je izloženo u *Državi*. Više je razloga za taj pristup koji ga čine opravdanim, a prije svega paradigmatičan značaj tih razlika za cjelokupnu kasniju podvojenost puteva u političkoj filozofiji. Za osnovnu tezu ovog teksta to je važno, jer smatramo da se Aristotelovo prihvatanje politeje kao realpolitički najboljeg mogućeg modela organizacije države korijeni upravo u području metodološkog pristupa.

Kao prva osnovna razlika dva velika mislioca pojavljuje se različita slika svijeta, tj. različita ontološka pozicija dva velika mislioca. Međutim ovo nije tako jasna stvar kako se često misli. Naime, ako platonovske ideje

* Виши асистент, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци

posmatramo u značenju besmislice podvajanja idealnog i pojavnog u smislu dvaju svjetova, onda je razlika spram Aristotelovskog empirijskog pristupa više nego očigledna i ne zahtjeva uopšte neko izlaganje. Međutim ako se odlučimo da Ideje ili Oblike posmatramo kao emanacije koje transcendiraju postojeće u smislu njegove suštine, onda razlika nije sasvim jasna, s obzirom da i najradikalniji pozitivizam mora doći do nekog pojmovnog uopštavanja. Najbolje je tu razliku tumačiti u smislu Aristotelovog različitog pristupa dvama područjima stvarnosti, jednom koje je dato i od strane čovjeka ne može biti mijenjano, već samo prihvaćeno i saznavano, u šta spada kosmički poredak i njegove teorijske interpretacije, npr. matematika; i drugo koje podliježe ljudskoj intervenciji, u koje spadaju praktične ljudske aktivnosti i njihovi izrazi u praktičnim filozofijama etike i politike.¹ Kod Platona je politika neraskidivo ontologijska, dok je prema popularnoj šemi, kod Aristotela ona ipak ontička. Međutim, sada se čini da čak ni ta vrsta pojednostavljenja i klasifikacije nije nedvosmislena, s obzirom da se pokazala izrazita prožetost nekih temeljnih aristotelovskih političkih pojmova sadržajima sa predznakom "meta".² Na primjer, slavno podvajanje prostora ekonomskog i političkog života po svemu sudeći nije dobijeno uopštavanjem neposredne stvarnosti grčkog polisa, već prije preslikava šemu *Metafizike*³, i konstituiše u biti matapolitičke kategorije, a ne sociološke analize.

Sve te nijanse svakako je potrebno uzeti u obzir kada se hoće učiniti jasnijom razlika metodoloških pristupa dvojice mislilaca u području politike.

¹ Up. Posavec Zvonko, *Značenje Aristotelove politike*, Predgovor Aristotelove *Politike*, Globus, Zagreb 1988, posebno str. XII-XIII. Upravo se tu ogleda utemeljujući značaj *Politike*, kojim se eksplicitno formuliše revolucionarna grčka novina, koja tretira politički prostor kao područje slobodne ljudske akcije, za razliku od ranijih društava koja su posmatrale političko adekvatno fizičkom, naima kao sistem nužnosti. Time je tek uspostavljena i fundamentalna sveza etike i politike, jer su moralne odluke moguće samo u prostoru koji dopušta slobodnu odluku između alternativnih djelovanja.

² Up. npr. i vrlo zanimljiv nabačaj o formalnoj korespondenciji ontologije i politike u smislu neizbježne mnogovrsnosti njihovog izricanja, neminovne višedredljivosti njihovih temeljnih pojmova u: Jevremović Petar, *Ustav atinski viđen u kontekstu Aristotelove Političke filozofije*, Predgovor za: Aristotel, *Ustav atinski*, Plato, Beograd 1997, posebno str.18-23, gdje se specifičnost aristotelovskog pristupa ogleda upravo u njegovoj karakterističnoj ambiciji da što sistematičnije obuhvati tu sveopštu polifoničnost i pluralnost političkog. Istovremeno se tu i jasno ocrtava distanca spram Platonovog diskursa koji pluranost pojava oblika političkog jednom za svagda eliminiše u Ideji Države. Jasno je da prihvatanje pluraliteta stoji kao nužan uslov demokratskog mišljenja, baš kao što suprotnu poziciju traži zasnivanje totalitarizma.

³ Z.Posavec, op.cit. str.XV. Pored toga, ovdje treba imati u vidu rezerve prema eventualnim datumima nastajanja pojedinih knjiga *Politike*, od kojih neke, posebno VII i VIII možda više stoje pod platoničarskim uticajem od drugih, kasnijih i striktnije pozitivističkih [naročito se tu misli na knjige IV, V, i VI].

Ovdje će se akcenat staviti na području Aristotelovog analitičkog načina obrade države koji ju u istraživačkom postupku prvo razlaže na njene elementarne dijelove [1252a,3], a tek zatim konstituše kao cjelinu, dok Platon polazi od stava da pravednost prvo treba istražiti na Državi a tek zatim spustiti do pojedinca [*Država*, 369a]. Platonov model i metod svakako je teorijska tendencija izlaganja, mada možda ne u onoj mjeri u kojoj se inače misli, dok je kod Aristotela ono što ostavlja najveći utisak ne sama konstrukcija stavova, već izvrsno kombinovanje empirijskog materijala koje je pravo remek-djelo jedinstva teorije i prakse. Odličan primjer te vrste aristotelovskog empirizma je, pored mnogih drugih, izvrsna analiza mjera za održanje tiranije u petoj knjizi, glava IX, koja ni do danas nije izgubila na aktuelnosti i značaju, i u tom smislu pravo je svjedočanstvo vrijednosti istorijskog znanja za praktično djelovanje u sadašnjosti.

2. Struktura države

Aristotelova analitička metoda u tretiranju društvenih problema najjasnije se vidi upravo u njegovom pristupu porijeklu i strukturi države. Razmatranje države počinje slavnim stavom da je čovjek po svojoj prirodi zoonpolitikon, πολιτικὸν ζῷον, tj. društvena životinja, političko biće [1253a,9], da onaj "ko ne može da živi u zajednici, ili mu ona čak nije ni potrebna jer je sam sebi dovoljan, taj nije član države, to je ili zvijer ili bog." [1253a,12]⁴ Pojedinac kao osnovni atom društvene strukture zapravo je dat samo kao analitički rezultat, koji u svom stvarnom političkom i društvenom životu nikada ne stoji kao samostalna monada, već je uvijek dat u nekoj interakciji sa drugima, u mreži međusobnih veza. Prva neminovna veza u koju se uključuju pojedinci kao društveni atomi je ona polna. Njena je osnovna funkcija reprodukcija vrste, a ne zadovoljstvo Erosa, i takođe je nagoniska, tj. "ne proizilazi iz slobodne odluke"[1252a,4].⁵ Ona je nadopunjena drugom neminovnom vezom koja je rezultat biološke razlike između pojedinih individua. Ta razlika čini da su pojedini ljudi predodređeni za fizički rad, i sposobni isključivo za njega, pa su stoga po prirodi robovi, dok su drugi gospodari [1252a,4].

⁴ Upotreba termina "životinja" uz društvenost, a ne recimo biće i sl., upućuje na to da Aristotel ljudsku društvenost smatra za nagonisku prirodu, ne-racionalnu već instinktivnu odluku za život u stadu.

⁵ Ovaj će stav radikalno osporiti Frojd, hipotezom da je upravo reproduktivnost nusprodukt primarne želje Erosa.

Iz ovih veza proizilazi ono na šta Aristotel ukazuje kao na trodimenzionalnu strukturu primarnih odnosa, koji čine porodicu kao osnovnu ćeliju države [1253b,2]. Od tih primarnih veza, uslovljenih biološkom strukturom ljudskog bića [(a) polne kao rezultat nagonске sklonosti ka osobi drugog pola, (b) roditeljske, jer je cilj polnosti reproduktivnost, i (c) veze gospodarenja i robovanja koja je rezultat biološki uslovljene diferencije jedinki ka vladanju ili radu] formira se porodica, tj. domaćinstvo, kao osnovna ćelija društva [1252b,6]. Porodica se transformiše prerastajući svoje granice i na taj način formira selo. Aristotel iznosi hipotezu da selo nastaje ne na način objedinjavanja više različitih porodica, već kao posljedica širenja jedne primarne porodice čiji se kasniji izdanci osamostaljuju kao zasebne ćelije-porodice [1252b,7]. To objašnjava plemensko-krvna srodstva i izraziti osjećaj zajedništva, kao i intuitivnu spremnost da se svi pripadnici potčine vlasti jednog, koji je slika prvobitnog oca utemeljivača. Zajednica više sela je država. Ona je postigla najviši stepen samodovoljnosti [1252b,8] i istovremeno je priroda zajednice i njen najviši cilj. "Ono, naime, što je svaka stvar po završenom razvoju, to nazivamo njenom prirodom."⁶ Zajednica nastaje usljed nedovoljnosti čovjeka, "ona nastaje radi održanja života, a postoji radi srećnog života." [1252b,8] Stoga je samodovoljnost "i cilj i najviše dobro." [1252b,8] Ta se samodovoljnost ostvaruje tek u najvišem stadiju zajednice, državi. Dok je bilo koji pojedinac kao pojedinac ne samodovoljan, sama država je samodovoljna.⁷ Tako se vraćamo na stav da je čovjek po prirodi društveno biće, a država tvorevina koja nastaje po prirodi [1252b,8]. Istovremeno vidimo da je tako formirana država "po svojoj prirodi iznad porodice i svakog od nas pojedinačno, jer je cjelina nužno važnija od dijelova."⁸

Prethodni stav ne treba shvatati platoničarski, u smislu da je država ontološki ispred pojedinca, koji na taj način biva determinisan državnom organizacijom i stoga teorijski njoj podređen, već u analitičkom i logičkom smislu da je prirodan kraj i neminovan okvir ljudske egzistencije državna zajednica, koja međutim, postoji od pojedinaca⁹. Na ovu bitnu razliku

⁶ Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd 1975, str.5.

⁷ Što nam govori jedan od najpoznatijih odlomaka *Politike*: "Kako vidimo da svaka država predstavlja neku zajednicu i da je svaka zajednica nastala radi nekog dobra, jer radi onoga što misle da je dobro ljudi rade sve, jasno je da sve zajednice teže nekom dobru, a ona koja je od svih najmoćnija i koja sve ostale u sebi obuhvata, teži dobru najvišem od svih. Ona se zove država." [*Politika*, 1252a]

⁸ Aristotel (1975), str.5.

⁹ Up. Đurić Miloš, *Aristotelovo učenje o državi i njenom etičkom zadatku*, predgovor BIGZ-ovog izdanja *Politike*, Beograd 1975, str.IX.

vraćićemo se kasnije. Ona postaje jasna kada na državu primijenimo aristotelovska četiri uzroka [razloga]¹⁰: *causa materialis* kao materijal od kojeg se predmet izgrađuje; *causa formalis* kao forma [oblik] koji materijal u predmetu dobija; *causa finalis* kao cilj za koji se predmet pravi i koji određuje materijal i formu; i *causa efficiens*, uzrok koji proizvodi predmet, proizvođač. U materijalnom smislu, država je sačinjena od različitih faktora, npr. klasa, domaćinstava ili ekonomsko-proizvodnih blokova, ali u krajnjem su materijalni uzrok polisa individualni građani-pojedinci [i resursi]. Formalni uzrok države je ustav, koji definiše formu države, tj. da li je ona demokratija ili tiranija. *Causa efficiens* je autoritet na kojem se omogućava zajedništvo države i koji je u tom smislu izrađivač države jer je njen zakonodavac, tj. utemeljitelj legitimiteta njenog zakonodavstva, poput Solona u Atini ili Likurga u Sparti. *Finalni* uzrok države je dobar život njenih građana, jer "je svaka zajednica nastala radi nekog dobra, jer radi onoga što je dobro ljudi rade sve, jasno je da sve zajednice teže nekom dobru."¹¹ Za ono čime se u ovom tekstu bavimo odlučujuće je razumijevati status *causa finalis* u Aristotelovoj političkoj teoriji. Suštinski problem u hipotezi paralelizma Aristotelove teorije politeje, sa modernom teorijom države je logička predominacija *causa finalis*-a. *Causa finalis* povlači poznati logički problem mišljenja onoga što je na kraju procesa kao determinišućeg za tok procesa, tj. pitanje kako ono što još nije može biti odlučujuće djelatno u onome što već jeste. Ova formalna zamjerka vodila je mnoge ka mišljenju da Aristotelovu teoriju države treba odbaciti, te da je upravo to odlučujući argument koji na teorijsku pozornicu izvodi moderne teorije društvenog ugovora, koje, umjesto da kreću od postuliranog kraja, fokus usmjeravaju na početak imenovan kao neka vrsta prirodnog stanja.¹² U modernoj teoriji države primat je na *causa efficiens*.

¹⁰ Miller D. Fred, *Aristotelian Statecraft and Modern Politics*, u *Aristotle's Politics Today*, State University of New York Press, New York 2007, str. 14-15.

¹¹ Aristotel (1975), str. 3.

¹² Vidi Halper Edward C., *Aristotle and the Liberal State*, u *Aristotle's Politics Today*, op.cit.str.33-43, posebno str.34-35. Iz logičkog prvenstva *causa finalis* Halper izvodi zaključak o neophodnosti potčinjavanja građana jednoj centralnoj vlasti. Jer, dok u liberalnoj državi "koja je definisana svojim porijeklom, budući donosioci odluka ... moraju organizovati institucije tako da su u stanju stvoriti građane sposobne da donose ispravnu odluku", u Aristotelovoj državi zadatak vođa je da organizuju državu tako da obezbijede njeno očuvanje. "Otuda su u ovakvoj državi građani obavezni da saraduju sa vlastima." Razlika je fundamentalna: "Aristotelova država je sama po sebi ispunjenje ljudske prirode, dok je liberalna država umjetna" [str.35].

3. Pojam „građanina“

Aristotel u svom pristupu analizi alternativnih državnih uređenja prvo izlaže, i opširno kritički obrađuje, neke već postojeće teorijske koncepcije kao i stvarno egzistirajuće državne modele. Tako on počinje kritikom Platonove teorije države [*Politika*, 1261a-1266a,13], zatim u glavama IV-IX razmatra koncepte Faleja iz Halkedona i urbaniste Hipodama iz Mileta, nakon čega prelazi na vrlo zanimljivo razmatranje Spartanskog, Kretskog i Karhedonskog uređenja, za koja drži da "s pravom uživaju veliki ugled"¹³, završavajući svoj prikaz komentarom atinskog uređenja kako je uspostavljeno Solonom i modifikovano od strane Perikla. Upravo na tom mjestu najjasnije se vidi smisao istorijske građe u strukturi *Politike*, istorijska evidencija nije tu svrha sama sebi, već pripremni korak da se pristupi obradi temeljnog pitanja koje je čisto filozofsko, pitanja naime o mogućnosti ozbiljenja logosa u političkom prostoru. Ako se vratimo na grčku odredbu čovjeka kao logosnog i političkog bića, to onda znači rang pitanja o mogućnosti ispunjenja ideje humaniteta.

Takođe, prije nego što pristupa klasifikaciji državnih oblika, Aristotel izlaže pitanje koje uopšte prethodi takvom klasifikovanju, naime pitanje o tome šta je uopšte država? Početna definicija uopštavajuća je i na prvi pogled sasvim jednostavna: "državno uređenje je izvjestan poredak među ljudima koji žive u državi"¹⁴. Međutim, odlučujuća riječ *poredak* već, čini se, ukazuje da Aristotel posmatra državno uređenje kao hijerarhijsku strukturu. To je, naravno, neminovna posljedica grčkog poimanja polisa kao uređene strukture koja čini poredak u skladu sa nekim logosom. Drugo bi bilo pad u anarhiju i varvarstvo. Polazeći od očiglednog stava da je država konglomerat individualnih građana koji je sačinjavaju, Aristotel prvo hoće da definiše taj osnovni atom države. Nasuprot Platonovom stavu o primatu cjeline nad pojedinačnim [Platon, *Država*, 369a], po kojem bilo koji pojedinačni atom postaje razumljiv kao to što jest tek iz perspektive cjeline koju svojim interakcijama tvori i sačinjava, Aristotel polazi od metodološkog stava da je cjelina sastavljena od dijelova, i prema tome razumljiva tek razumijevanjem dijelova od kojih je izgrađena [1275a,2]. U jednom lijepom fragmentu [1326a,2] on upoređuje državnika sa majstorom a građane sa materijalom, praveći paralelu koja govori da, kao što je za uspjeh majstorskog djela, pored vještine majstora potreban i kvalitetan materijal, tako je i za uspjeh državnika potrebno kvalitetno ljudstvo [up.1328a,2]. Ovaj odlučujući stav

¹³ Aristotel (1975), str.51.

¹⁴ Ibidem, str.54.

izvrсно pokazuje razliku između moderne države i polisa kao njenog antičkog pandana, gdje polis nije apstraktni entitet izdignut iznad društva, već upravo samo to društvo uobličeno u političku formu. Rascjep države i društva tu nije prisutan, jer nije moguć. Nema birokratizovanih struktura vlasti i obezličeni administrativnih institucija Levijatana koje su bitno drugo od građanstva, već su sami građani vlast i institucije, uvijek lični i neposredno prisutni u političkom životu.¹⁵ Prema jednoj od definicija, građanin je samo onaj koji učestvuje u sudskoj i izvršnoj vlasti [1275a,4]. Kako je u skladu sa takvom metodologijom za kvalitet države odlučujući faktor stanovništvo, preciznije "građanstvo", za Aristotela je neophodno da posveti značajnu pažnju razmatranju na prvi pogled striktno tehničkih i sekundarnih pitanja samog broja građana, njihovih poželjnih atributa, kao i odnosa tih veličina i kvaliteta i veličine teritorije, te uticaja klime i geografskih faktora na poželjne kvalitete stanovništva [1328a,1-3]. Takođe, time se ne može izbjeći rasprava o mjerama vaspitanja i obrazovanja [1337b,1-1342b,10], te posebno eugeničkih metoda uzgoja kvalitetnog ljudstva [1335a,1-1335b11], pitanja hrane [1336a,1], cenzure [1336b,6-10] i sl.

Prethodni stavovi naglašavaju bitnu razliku u tretmanu strukture i njenih dijelova, koja je kod Aristotela uobičajeno posmatrana kroz prizmu već navedenog uvodnog stava *Politike* [1253a,11-12], kojim se odmah određuje dominantan status cjeline. Međutim, ovdje sada govorimo o analitičkom metodu kojim Aristotel uspostavlja cjelinu, premda tako data cjelina po prirodi stvari jeste na neki način iznad svojih dijelova, jer ovi mogu biti potpuno obuhvaćeni isključivo funkcionalno.¹⁶ Kod Platona radi se o ontološkom prvenstvu, dok je kod Aristotela obrnuto, ontološki prvo ide građanin, koji je atom koji gradi strukturu, ali, striktno posmatrano, i monada.¹⁷ Ta na prvi pogled čisto metodološka razlika u tretmanu odnosa opšteg i pojedinačnog od izrazitog je značaja i proizvodi mnoge kasnije ključne teorijske razlike dvojice velikih mislilaca države. Različiti tretman odnosa cjeline i pojedinačnog, ovdje postavljen u krugu političke teorije, reflektuje temeljnu suprotnost platoničarskog idealizma i racionalizma sa karakterističnim deduktivnom metodom, naspram Aristotelovog materijalizma i empirizma praćenog analitičkim modelom mišljenja, koji primi-

¹⁵ Z. Posavec, *op.cit.*, str. XXII-XXIII.

¹⁶ "Sve stvari se definišu svojom funkcijom i sposobnošću da tu funkciju izvrše tako da se, kad to izgube, ne može više reći da su iste već samo istoimene." [1253a,11]

¹⁷ "Jedinstvo može da nastane samo od elemenata različitih po vrsti". *Politika, op.cit.*, str. 24. Up. Ottmann Henning, *Platon, Aristotel i suvremena neoklasična politička filozofija*, Politička misao vol. XXXIV, br.2, Zagreb 1997, str. 144-156.

jenjeni neminovno proizvode suštinska neslaganja u definisanju kako konkretnih političkih problema, tako i teorijskih pojmova. Po svemu sudeći na tom je terenu počelo razdvajanje puteva koje je Platonovo mišljenje odvelo u pravcu zahtjeva totalnog poretka, a Aristotela u pravcu prihvatanja mogućnosti pluralitetske demokratske politike kao najzdravijeg puta za politički praksis.

Neposredna posljedica Aristotelove početne methodske pozicije je da razlike u državnim uređenjima vidi kao date "odozdo", naime razlikom u gradivnom materijalu od kojih je država kao cjelina formirana [1275b,6], tj. razlikom u vrsti građana koje ih formiraju. Tako se, na primjer, opravdanost jednog poretka, bez obzira da li je u pitanju kraljevstvo, aristokratija ili republika, odlučuje kroz prizmu toga koliko je dato uređenje adekvatno narodu nad kojim se uzdiže [1288a,11; 1319a, 4-8]. Radi se o tome da se državno uređenje ne može održati ako nije izdignuto nad populacijom koja mu je pripadna, ne primjer, tiranija se ne može održavati ako većina stanovništva nije formirana tako da je podložna podvrgavanju tiranskoj vlasti. Ova nam se hipoteza neočekivano može prikazati vrlo aktuelnom ako je stavimo u kontekst očigledne [ipak, naravno, uzeto uslovno] sklonosti naroda anglosaksonskog govornog područja ka liberano-demokratskim sistemima organizovanja vlasti, i, sa druge strane, sklonosti Germana [i Slovena] ka totalnim poretku i despotiji.

Postaje jasno da poimanje razlike državnih uređenja traži prethodnu definiciju samog pojma "građanin". Kod Aristotela "biti građanin" znači prije svega imati udjela u vlasti.¹⁸ To znači da mnogi stanovnici države, robovi, žene i djeca, iako neophodni za opstanak i uopšte postojanje države, zapravo nisu tretirani kao gradivni materijal države. Ovo Aristotel objašnjava u važnom tumačenju odnosa cjeline i njenih pojedinih dijelova kojim na primjeru zidara pokazuje zašto neki, za ustrojstvo cjeline neophodan dio, ne mora biti posmatran i kao njen strukturalni dio [1328a,2]. Naime, kao što je za izgradnju kuće neophodna vještina zidara koji ju pravi, ali ipak sama ta vještina nije dio kuće, na taj način je i za državu i njenu samodovoljnost neophodna robovska populacija i njen rad, ali uprkos toj neophodnosti ne čine gradivni materijal političke strukture države, već su ta građa samo građani, tj. slobodni punoljetni muškarci učesnici političke debate.

¹⁸ Definicija građanina kao onog koji učestvuje u vlasti više je puta ponovljena, npr. u 1275a,4 ili 1275a,5 i 1276a,10. Međutim u 1275b,8 dato je gotovo uzgredno ali važno proširenje da građanin mora biti i ekonomski nezavisan.

Datom definicijom građanina izbjegava se paradoks kojim je inače opterećena svaka definicija "odozdo", primjedbom da ne uvažava dovoljno bitno razlikovanje između sastava i strukture.¹⁹ U definiciji države to znači da je prva premisa država kao konglomerat građana. Međutim, kako objasniti promjenu državnog uređenja, npr. prelazak iz demokratije u tiraniju. Kako je tu moguće govoriti o drugoj [tj. različitoj] državi ako je njen sastav ostao isti, s obzirom da je ljudstvo od kojeg su sačinjene i prethodna demokratija i uspostavljena tiranija ostalo isto, različit je samo ustav. Aristotelova definicija građanina prevladava dati paradoks tako što pokazuje da se upravo dešava promjena gradivnog materijala države u smislu da oni koji su u demokratiji bili građani [učestvovali u vlasti] u tiraniji to više nisu, naime više ne učestvuju u vlasti. Druge definicije traže proširenja jer naprosto ne uočavaju suptilnu diferenciju između strukturalnog ustrojstva nekog entiteta i pukog sastava. Tipičan primjer je ona definicija koja kao građane određuje sve one koji žive na datom teritoriju, pa tako mora biti obezbijedena apendiksom koji objašnjava zašto robovi, koji žive na istom prostoru kao i slobodni, nisu građani [1275a,3], tj. ostaju politički nerelevantni i u demokratskoj i u tiranskoj državi. Aristotelovo jednostavno objašnjenje prema kojem "zajednica i sistem postaju drugačiji ako se promijeni način spajanja"²⁰ ne samo što je metodski izvrsno, već i konzistentno rješava slične kontradikcije. Kako je način spajanja građana definisan ustavom to znači da država nije bilo koja zajednica, već zajednica građana povezanih datim ustavnim uređenjem. Ustav definiše šta znači "biti građanin", pa prema tome, promjena ustavnog uređenja znači promjenu definicije "biti građanin", što opet znači promjenu sastava države, tj. promjenu države.

¹⁹ Taj problem po svemu sudeći se osjeti i u Aristotelovom izlaganju, u formi onoga što možemo nazvati *paradoks vrline* [1277a,2-6]: naime, jasno je da najbolja država treba da bude takva da je sastavljena od najboljih ljudi. Međutim, kako sa jedne strane država mora da obavlja različite funkcije, a istovremeno se sastoji od građana koji su međusobno nejednaki, tj. predodređeni za različite zadatke, koje mogu dobro obavljati samo putem vrline i specifične predispozicije za taj posao, to onda znači da različiti građani imaju različite vrline? Očigledno je neminovnan zaključak da "vrlina koja čini dobrim čovjeka nije ista vrlina koja čini dobrim građanina." [Aristotel (1975), str.58.] Pa, prema tome, najbolja država ne mora biti izgrađena od najboljih ljudi, već samo od najboljih građana. Tako dolazimo do temeljnog platoničarskog zaključka iz optike cjeline: biti najbolji građanin ne može se tretirati individualno već samo u kontekstu cjeline koja se gradi.

²⁰ Aristotel (1975), str.58.

4. Klasifikacija ustava i vrste i problemi demokratije

Kada se razjasne i definišu ti osnovni i prethodno potrebni pojmovi, moguće je pristupiti klasifikaciji državnih oblika. Ta klasifikacija primarno je određena načinom organizacije vlasti: "Oblik državnog uređenja je organizacija svih vlasti a naročito vrhovne vlasti, jer je upravljanje državom najviša vlast, a njena organizacija – oblik državnog uređenja."²¹ U svom razmatranju oblika države Aristotel uvodi dodatnu kategoriju dobrih i loših državnih uređenja, pri čemu dobra uređenja određuje kao ona koja "koja imaju u vidu opštu korist."²² Tako načelo klasifikacije postaje kompletirano u jedno od najpoznatijih mjesta *Politike*: "*Državna uprava je isto što i suverena vlast u državi, koja nužno pripada ili jednom čovjeku ili malom broju ljudi ili većini. Oni oblici državnog uređenja u kojima jedan čovjek ili malo njih ili većina vlada na opštu korist su nužno ispravni, a oni pak u kojima se vodi računa samo o interesu tog jednog čovjeka ili manjine ili većine koja vlada predstavljaju izopačavanja.*" [*Politika*, op.cit.,str.64]

Ispravni oblici državnog uređenja su kraljevstvo [basileja], aristokratija i politeja, a njihova izvrgnuća tiranida, oligarhija i demokratija. "Tiranida je monarhija koja ima u vidu samo interese monarha [up.1295a,3], oligarhija interese bogataša, a demokratija siromaha. Nijedna od njih nema u vidu opšte interese."²³

Očigledno je problem svodiv na pitanje ko treba da vlada²⁴. Međutim, svaka od mogućih rješenja ima argumente za, ali i susreće određene teškoće

²¹ Aristotel (1975), str.62. Up. glava V,1.

²² Ibidem, str.64. Up. naročito 1280b,7-13. Takođe nije jasno kako ovo uopšte može bit tretirano iz perspektive "odozdo". Up. 1283b,13.

²³ Ibidem, str.65. Mogućnost da u nekoj državi bogati predstavljaju većinu, i obrnuto, siromasi manjinu, traži dopunu definicije u smislu da je oligarhija vladavina bogate manjine, a demokratija siromašne većine.[1279b,5-6] Po mišljenju Aristotela, očigledno je da ovdje prvi kriterij ne može biti samo manjina-većina, već bogatstvo i siromaštvo, a tek se po pravilu događa da je manjina bogata, ali ne i po sebi nužno.[1280a,7] U svjetlu ovih razmatranja Aristotel ukazuje na ograničenost i danas popularne definicije demokratije kao vladavine većine [1290a,6-7]. Ovo nije tek nevažna stvar i suviše preciziranje s obzirom da je moguće govoriti o perspektivi ukidanja siromaštva tokom progressa, pa da bi aristotelovska podjela ostala validna ona čini se mora biti postavljena upravo kao diferencija manjina-većina. Najbolje rješenje je da se termini bogati i siromašni ovdje posmatraju ne u svom apsolutnom, već u relativnom smislu, čime se eliminiše sav problem: oligarhija postaje vladavina manjinske grupe najbogatijih članova datog društva.

²⁴ Ovdje se radi o onome što Aristotel imenuje *politička vlast*, koja je različita od *gospodarske vlasti* po tome što se njome upravlja slobodnim ljudima, i koja uključuje u sebe i element *potčinjavanja*, npr. modelom kojim se vlast, formalno ili neformalno, dijeli prema starosnoj dobi, pa se tako u mladosti svi potčinjavaju dok u starosti preuzimaju funkcije

[1281a,1]. Osim toga susreću su i kombinacije ovih modela, kada je npr. moguće govoriti o oligarhijskoj aristokratiji, demokratskoj politeji [1317a,1], tada kada je jedan sektor vlasti, npr. sudstvo, organizovan na jedan, a drugi, zakonodavstvo, na drugi način.

Prvi par: *kraljevstvo*²⁵ i *tiranida*. Kraljevstvo svojom suštinom odgovara aristokratiji, s obzirom da se zasniva na kvalitetima, vrlini i[ili] zaslugama [1310b,5], dok tiranida po svojoj suštini predstavlja "spoj krajnje oligarhije i demokratije."²⁶ Naime, kraljevstvo nastaje tako što se iz aristokratskih krugova izdvaja jedan koji ostale prevazilazi kvalitetima ili djelom, i kome je cilj opšte dobro [1310b,5]. Tiranida nastaje kada se jedan od ljudi mase suprotstavi plemstvu [1310b,2], i njemu nije cilj opšte dobro već lična moć i najčešće i bogatstvo [1311a,6]. Usljed takve prirode kraljevstva kralj se može osloniti na vlastite građane, dok se naprotiv tiranin, zbog prirode tiranide nalazi nasuprot građana i mora se osloniti na najamnike [1311a,6]. Tiranida, kao objedinjenje oligarhije i demokratije, najjasnije se ogleda upravo u njenoj neminovnoj suprotstavljenosti, sa jedne strane samom narodu, što je oligarhijski element, a sa druge strane i borba protiv najistaknutijih građana, što je tipična karakteristika demokratije [1311a,7].

upravljanja [1333a,3-4]. Za razliku od toga gospodarska vlast je samo gospodarenje [1277a,8-1277b,10], npr. gospodara nad robom, roba nad predmetima rada, itd. Političku vlast [up.1299a,3] Aristotel dijeli po tripartitnom modelu, vrlo bliskom modernoj zapadnoj tradiciji, na savjetodavnu [koja je i zakonodavna], izvršnu i sudsku [1298a,1; up. knjigu VI, glava 5]. Potčinjavanje kao dimenzija u političkoj vlasti znači i to da niti najveći tiranin nije u stanju vladati bez nekog, bar minimalnog uobziravanja mišljenja javnosti.

Pored toga, definisanje političke vlasti uključuje u sebe kompleksan sistem pitanja *ko treba da vlada (da bude postavljen za organ vlasti)?*; zatim *ko bira (postavlja) organe vlasti*; i *na koji način?* [1300a,10] Odgovori na ta pitanja dopuštaju dvanaest mogućih kombinacija [up.ftn.38 za IV knjigu, Aristotel (1975), str.235-236] od kojih su samo neke prirodne i primjerene za pojedina državna uređenja [1300a,12-13].

²⁵ Dosljedno svom empirijskom metodu Aristotel u razmatranju basileje prvo navodi i komentariše već poznate postojeće varijante takvog političkog uređenja [1285a,2-1286a,2], a zatim ih uopštava u dvije osnovne kategorije: spartanski model u kojem je vlast kralja nasljedna ali ograničena na komandovanje vojnim pohodima i neke religijske aktivnosti, i apsolutne monarhije u kojoj monarh ima apsolutnu vlast. Otuda pitanje opravdanosti ove vrste države može biti redukovano na pitanja opravdanosti jednog doživotnog i nasljednog vrhovnog zapovjednika legija i, drugo, opravdanosti koncentrisanja cjelokupne vlasti u rukama jednog čovjeka [1286a,2]. Međutim, s obzirom da se model komandovanja po sebi može primijeniti i u drugim formama državnog uređenja on nije analitički odlučujući i može biti ignorisan. Tako pitanje basileje ostaje pitanje apsolutne vlasti jednog čovjeka.

²⁶ Aristotel (1975), str.140. "Stoga ona nanosi najviše štete podanicima jer su u njoj spojena dva rdava oblika državnog uređenja i jer ona ujedinjuje u sebi njihove pogreške i nedostatke."

Tiranide su zapravo i demokratija i oligarhija, samo takve da su konstituisane od više tirana [1312b,21].

Suštinsko pitanje prvog para je pitanje opravdanosti potčinjavanja jednom čovjeku [1286a,3] nasuprot konceptu suverenosti zakona. Aristotel prvo registruje važni negativni argument u prilog vladavine jednog, argument usmjeren na neusklađenosti opšteg karaktera zakona i izuzetnog karaktera stvarnosti, koja je uvijek pojedinačnost, izuzetak [1286a,4], pa najbolje uređenje mora biti takvo da je u stanju adekvatno odgovoriti na takav karakter stvarnosti. To očigledno nije uopštavajući model suvereniteta zakona. Međutim, ta vrsta argumentacije susreće se sa suprotnim stavom da se pojedinačno može adekvatnije sagledati iz opšte pozicije, te posebno u svjetlu prethodnih iskustava²⁷, i da je uopšte teško očekivati da neki slučaj, koji nije moguće adekvatno riješiti na osnovu generalizacije iskustva prethodnih generacija i tradicije u formi zakonskih propisa, riješi jedan čovjek svojim individualnim sposobnostima [1287a,4]. Ispravan model je da se zakonska regulativa odnosi na opšte norme i tendencije koje zakonodavac smatra poželjnim, dok u pojedinačnim slučajevima treba odlučivati organ vlasti [1292a,7].

Drugi važan argument protiv kraljevstva, u nešto proširenoj verziji od Aristotelove, je da čak i kada apsolutna vlast jeste u rukama jednog izvršnog pojedinca, taj pojedinca uprkos svojoj izvrsnosti ostaje nagonsko biće podložno djelovanju nesvjesnih sila. Stoga prepuštanje vlasti jednom uvijek "znači dopustiti i životinji da vlada"²⁸, dok je zakon čisti razum, iskustvom i tradicijom oslobođen afektivnog u sebi [1287a,4]. Upravo stoga su najvažnije stvari po pravilu obezbjeđene zakonima koji nisu samo obični pisani akti, već su podržani običajnošću i tradicijom. U kontekstu date argumentacije Aristotel, doduše kao tek uzgredni nabačaj, formuliše jedan sasvim moderni argument protiv vladavine jednog, naime važni hajekovski argument nemogućnosti kompletnog pregleda društvene stvarnosti od strane jednog čovjeka, te stoga neminovnost spuštanja određenih kompleksa odluka na niže nivoe [1287b,7; 1287b,9]. To zapravo znači da je apsolutna vlast jednog principijelno nemoguća u složenoj stvarnosti i nužno takva da tendira prelasku u druge forme.

²⁷ Osim toga, po mišljenju Aristotela, vladavina jednog podložnija je greškama i izopačenjima, npr. afektivnim dejstvima. Međutim, u svjetlu savremenih istraživanja mase, ovaj argument više po svemu sudeći nije validan.

²⁸ Aristotel (1975), str.83.

Drugi par: *aristokratija i oligarhija*.²⁹ Aristokratija predstavlja takvu formu državnog uređenja gdje vladaju najbolji po onom što Aristotel naziva vrlina, a ne po nekom drugom, po svojoj prirodi sekundarnom kvalitetu, npr. bogatstvu, snazi ili moći [1293b,10]. Tako je sasvim moguće da aristokratsko državno uređenje bogatstvo uopšte ne uzima kao bitan reper, čemu je klasičan primjer Sparta [1293b,11]. Drugo, ako se bogatstvo uzme kao kriterij vladanja onda oligarhija postaje logički ugrožen koncept, s obzirom da nije jasno šta može biti argument protiv toga da se vlast koncentriše u rukama jednog koji bi sve oligarhe zajedno prevazišao po bogatstvu [1283b,10-11; 1318a,12].

Treći par: *politeja* [republika] i *demokratija*. Ovaj par nije samo imenovanje suprotnih mjesta na skali jednog sistema vladavine, već politeja predstavlja neku vrstu mješavine demokratije i oligarhije [1294a,2] u smislu da politeja znači vladavinu najboljih predstavnika izabranih voljom svih građana, npr. u formi glasanja [1294b,3]. U tom smislu ona je onâ vrsta uređenja koju mi danas nazivamo predstavničkom demokratijom [1318b,2]. Tako se pokazuje da je njeno veličanje od strane Aristotela zapravo prošlo sud istorije pokazujući da je Aristotelova dijagnoza bila tačna i validna čak i u modernosti. Mehanizam predstavničke demokratije odlično je opisan u 1318b,3: osnovno je da se "*svim građanima da pravo da biraju organe vlasti, da zahtijevaju od njih polaganje računa i da učestvuju u sudovima, ali da najviši položaji budu izborni ... U tom slučaju državna uprava mora da bude dobra jer će vlast uvijek biti u rukama najboljih ljudi, a narod neće zavideti poštovanja dostojnim ljudima koje je njegova volja dovela na vlast. Takvim poretkom biće zadovoljni i ti istaknuti i uvaženi ljudi jer se neće potčinjavati gorima od sebe, a vladace pravedno jer će drugi imati prava da traže od njih da im polažu račune.*" [Politika, op.cit.,str. 160] Suština tog mehanizma je i suština kvaliteta politeje, naime da predstavlja sredinu između demokratije i oligarhije, i stoga može da obuhvati u sebe pozitivne elemente oba modela. Zato, ako je istinska politeja, ne može imati problem legitimiteta, ne mogu je osporiti ni vladari ni vladani, jer vladaju najbolji izabrani voljom svih. Drugo, ona je praktično identična sa istinskom aristokratijom, prije svega zato što počiva na istim principima, pa je tu principijelno moguće govoriti o jednom uređenju [1295b,2] Stoga je opet

²⁹ Aristotel smatra da se na osnovu prakse postojećih država mogu razlikovati četiri vrste oligarhije [1292b,1; 1292b,6-8]: 1) funkcije vlasti na osnovu visokog cenza koji isključuje veliku većinu; 2) organi vlasti kooptiraju članove; 3) nasljedne funkcije vlasti; 4) apsolutna vlast (i zakonodavna i sudska i izvršna) u rukama vladajuće grupe i to je ono što možemo nazvati tiranijom manjine.

kao krunski primjer uzeta Sparta, koja u tom smislu zaista predstavlja politejsku kombinaciju [1294b,5]: narod jednu od dvije vlasti bira [geronte], a u drugoj i sam učestvuje [efori], što je jasno podržano i spomenutim ignorisanjem imovinskog statusa kao političkog argumenta.

Pod demokratijom Aristotel zapravo podrazumijeva "ekstremnu demokratiju" u kojoj se odluke donose prostim referendumskim sankcionisanjem volje većine.³⁰ Argument kojim Aristotel uopšte legitimira čistu demokratiju kao opciju je da masa, iako uzeta individualno očito inferiorna, ipak može kvalitetom prevladati i najkvalitetnije pojedince i uže grupe jer ujedinjeno mnoštvo ukupnošću svojih malih ali mnogobrojnih kvaliteta, može prevladati. Kvalitet je nadograđen kvantitetom [1281b,4-5; 1282a,10; 1283b,8; 1286a,5 i dr.]. Iako uzet pojedinačno čovjek iz mase nije u stanju da sudi i razborito promišlja, ukupnost tih uvida može eventualno ostvariti pravi uvid. Problem sa ovim rješenjem je da oni koji trebaju da budu objekt vlasti zapravo postaju subjekt vladanja. Aristotel ponavlja Platonov primjer ljekara [1281b,8], koji liječi na osnovu specifične stručnosti i znanja, dok se ovdje na izvjestan način preokreće status bolesnika u ljekara. Eventualno rješenje tog problema Aristotel vidi u samom statusu korisnika određenih usluga, u ovom slučaju usluge vladanja [liječenja], koji može najbolje prosuditi uspješnost primijenjenog metoda organizacije državnog uređenja [ili liječenja], bolje nego sam onaj koji ga je formulisao. Iako mu sam Aristotel, čini se, ne pridaje neki naročit značaj, ovo je u stvari vrlo važan i originalan argument u prilog demokratskim sistemima organizacije vlasti, koji je ostao vrlo aktuelan i do danas, npr. u smislu Šumpeterovskog poimanja demokratije kao aklamacionog izbora upravljača. Njime se odgovara na klasični prigovor iracionalnosti demokratije, koji se sastoji u stajalištu da je demokratija iracionalna jer predstavlja vladavinu neuke mase ljudi nesposobne da spozna vlastite interese. Čak i danas, nakon perioda Prosvećenosti, moguće je, i rekli bismo čak pravilo, da pripadnici većine ne budu dovoljno obrazovani, inteligentni, ili naprosto upućeni u stvari, da bi glasali u skladu sa svojim interesom. To je poznati antidemokratski argument tzv. "paradoksa kolektivnog izbora": čista demokratija podrazumijeva donošenje političkih odluka shodno opredjeljenjima ljudi, čak i u slučaju kada eventualno mogu da odstupaju od njihovih interesa, pa očigledno postoji mogućnost da se većinskom odlukom ne artikulise rezultat koji jeste interes većine. Upravo stoga je ideja politeje, kojom se formira i kontroliše

³⁰ Konkretno institucije i mehanizmi tog tipa demokratije odlično su opisani u 1317b,8. Aristotel u 1318a,10-11 i 13, čini se razlikuje i formu konsenzualne demokratije kao legitimnu vrstu uređenja, ali to ostavlja tek kao nešto više od konstatacije i nerazradeno.

mehanizam odlučivanja, superiorna ideji demokratije kojom se postiže objedinjavanje opredjeljenja.

Takav demokratski model neminovno prati koncept vlasti kojim se razdvaja funkcija i institucija od samog vršioca [1282a,12], s obzirom da je vršilac kolektivitet. Suverenitet je suverenitet zakona³¹, a ne pojedinca ili grupe [1282b,13]. Pravednost se ostvaruje legalističkim principom istih prava [1333a,2]. Međutim, u analizi karakteristične pojave demagoga u demokratiji [1292a,6], Aristotel naslućuje da se tu krije mogućnost za problem koji je savremena teorija demokratije nazvala "prazan prostor demokratije", naime mogućnost da se demokratske institucije uzurpiraju govorom u ime naroda. Ideja jednakosti, premda u različitim smislovima prati svaki državni oblik, posebno je karakteristična za par politeja/demokratija [1284a,2], s tim da u politeji jednakost zadobija smisao efikasnog sredstva provjere kojim se sprečava prelazak u oligarhiju, dok u demokratiji ono biva izrođeno u sredstvo kojim masa postaje tiranin. Tipičan primjer takve nasilničke prirode čiste demokratije je institucija ostrakizma, kao načina eliminacije onih koji su se isuviše izdvojili [1284a,2-6]. U razmatranju o različitim vrstama demokratije [1292a,2-4; 1292b,3-5; up. 1298a,2-5] Aristotel locira taj ključni problem i opasnost demokratije u smislu njene mogućnosti da se izrodi u *tiraniju većine* [1292a,4-7; 1317b,6]. To se dešava kada se demokratija svede na puko donošenje odluka glasanjem i većinom, bez zakonske regulative. Za razliku od demokratskih uređenja u kojima se vlada na osnovu zakona, ovdje se sve odluke donose referendumski i na taj način narod, tj. većina, postaje despot. [1292a,5] Taj je problem naročito značajan i vidljiv u pluralitetskim zajednicama, posebno višenacionalnim, pa značaj Aristotelovog razmatranja postaje za nas još izraženiji, s obzirom da je dat iz perspektive za današnje pojmove jedne izrazito monolitne zajednice kakva je polis. Tiranija većine najznačajniji je izvor potencijalne nestabilnosti demokratije, s obzirom da manjina može odlučiti da odbije poslušnost i pribjegne vanustavnim odgovorima na institucionalnu i ustavno uslovljenu podređenost.³² Taj je argument

³¹ Ovdje se ne radi o tome da jedno državno uređenje biva definisano samim zakonima, već da se zakonima određuje način vladanja i upravljanja onih u čijim je rukama vlast. Samo državno uređenje (kraljevstvo, aristokratija, politeja) je određenje *ko* vlada. [1289a,5] U demokratiji suverenitet zakona znači da se zakonske norme nisu promjenjive voljom pojedinca, kao npr. u apsolutnom kraljevstvu gdje kralj ima i zakonodavnu vlast, već se mijenjaju po zakonski propisanim normama i mehanizmima.

³² Referendum iz 1992. u BiH tipičan je primjer ozbiljenja ovog problema. Kada se većina odlučila za napuštanje dotadašnje državne zajednice, manjina se popela na planine i počela da bombarduje većinu.

karakterističan za područje kulture, gdje podvrgavanje mjerilima mase, onome "što narod traži", neminovno vodi ka snižavanju kulturne produkcije. Istovremeno se svi pojedinci, koji mogu biti izrazito nadareni, ali koji se ne uklapaju u vladajuća mjerila mase, stavljaju u položaj ekscentričnih underground egzistencija i praktički isključuju iz javnog života.

Time se vraća na Aristotelov trohodni kriterij procjene ustava. Prvi kriterij je *jednoglasnost*, dakle takav ustav koji ima podršku svih građana i prema tome se održava iznutra, samodovoljan je, a ne djelovanjem nekih eksternih faktora. Međutim, kod oligarhijskog [ili demokratskog] ustava različite grupe se neće složiti o ustavnim principima na kojima država treba biti formulisana. Tako se ustav određuje principom *superiornosti*, tj. nametanjem volje one klase koja je u posjedu veće političke moći, i koja na osnovu toga može svoju volju pretvoriti u ustav. U izvjesnim slučajevima on može dovesti do rezultata bliskog principu jednoglasnosti, npr. ako superiorna grupa izrazito prevladava brojnošću, a osim toga ona je ipak bolja od samovolje pojedinca ili malih grupa³³, ali ipak uključuje u sebe element tiranije.

Sva ova razmatranja su za Aristotela zapravo pripremni korak za obradu modela idealne države. U skladu sa svojim realističkim pristupom u političkoj filozofiji Aristotel razgraničava pitanje o apstraktnom teorijskom modelu idealne države, od pitanja mogućnosti najboljeg državnog uređenja u konkretnoj realnosti, koja je zavisna od datih uslova [1289a,3-4]. Opšti uvodni stav Aristotela je da su vrijednosti gornjih parova obrnuto proporcionalne u ispravnom i izvrnutom obliku. Tako je kraljevstvo teorijski najbolji od pozitivnih oblika, ali je zato tiranida najgori a demokratija najmanje loš od izvrnutih oblika uređenja [1289b,2]. Teorijski karakter kvaliteta kraljevstva ogleda se u tome da ono podrazumijeva superiornog savršenog vladara [1333a,1], božanstvo među ljudima [1284a,10], i takođe i idealni materijalni uzrok, tj. savršene građane, što je samo hipoteza. Zapravo je apsolutno najbolji oblik države kod Aristotela dosta teško destilovati iz samog teksta *Politike*, s obzirom da je ta tema data nekarakteristično kontradiktornim i izmiješanim izlaganjem. Stoga je, a i u skladu s Aristotelovom temeljnom tendencijom, zanimljivije izlaganje realno-političke mogućnosti najbolje države, koja je politeja. Karakteristična je analogija sa gimnastičkim trenerom [1288b,1] koji mora biti u stanju pripremiti sistem treninga za izuzetno nadarenog i spremnog takmičara, ali i

³³ F. Miller, *Aristotelian Statecraft and Modern Politics*, op.cit.str. 21. Princip jednoglasnosti različit je od platoničarskog modela Države gdje on više znači jednomylje, nego jedinstven konsenzus [str.22].

za one prosječno građane i vrijedne. Prevedeno na teren politike to znači jasno razabiranje državnika između tri pitanja koja su zapravo tri nivoa političkog: 1) kakvo je uređenje idealno moguće [1288b,2]; 2) kakav je ustav najbolji za svaku konkretnu državu [1288b,3-1289a,4]; i 3) kada se jednom uspostavi kako se održava [1289a,5]. Poenta stvarne politike je u važnom *principu približnosti*, koji jednostavno glasi da svako uređenje treba da teži dostizanju idealnog, ali kako to ostaje nedostižno, što se više približi idealu to je bolje i na osnovu toga ga treba vrednovati.³⁴

U području praktične politike odlučujući faktor za uspostavljanje idealne države Aristotel je prepoznao u srednjem sloju. Iz opsežnog istraživačkog projekta analize helenskih ustava destilovana je teorije klasa³⁵

³⁴ Up. F. Miller, *Aristotelian Statecraft and Modern Politics*, op.cit.str.15, i posebno str.17-19, i 23-28, gdje se pokazuje kako se iz aristotelovskog trodimenzionalnog pristupa jasno očitava kritika utopističkih modela, kakav je Platonov – oni naime, ignorišu drugi i treći nivo političkog, ostajući zatvoreni u prvom, idealu, i stoga suštinski prekratki.

³⁵ Klasna teorija kod Aristotela odnosi se samo na područje slobodnih građana i ne obuhvata značajnu po obimu populaciju robova. Stoga ju treba razlikovati od teorije ropstva. Teorija klasa definiše klasu ne u smislu psihofizičkih predispozicija, plus obrazovanje, kao što je to dato kod Platonove teorije klasa, već na osnovu bogatstva. Tako Aristotel smatra da je moguće da isti čovjek bude i ratnik i zemljoradnik, ali je svakako nemoguće "da jedni isti ljudi budu istovremeno i siromašni i bogati. Stoga izgleda da siromasi i bogataši predstavljaju dva osnovna dijela države." [Aristotel (1975), str.94] Vrlo je zanimljivo Aristotelovo često ukazivanje na tipično helenski stav o vezi bogatstva i etičke vrline, gdje se npr. kaže da "u većini država bogati važe istovremeno kao valjani i poštteni"[Aristotel(1975), str.100], a razlog za to je što oni zapravo već imaju ono zbog čega se ljudi najčešće odlučuju na nepravdu, podmetanja i nasilje, neime imaju bogatstvo i privilegije [1294a,2]. Tek je sa hrišćanstvom uneseno radikalno preokretanje etičkih vrijednosti u klasnom odnosu, gdje je promovisan suprotan stav o moralnoj inferiornosti gornje klase. Ono što je kod Aristotela određeno psihofizičkim predispozicijama je mjesto roba i slobodnog građanina, tj. učesnika ili neučesnika u političkom životu. U aristotelovo vrijeme ropstvo u antičkom svijetu nije bilo stvar oslobođena kontradikcija i mnoge su filozofske škole formulisale različite argumente u raspravi o tom pitanju. Zanimljivo je da je sam Aristotel, iako u *Politici* izlaže radikalnu teoriju ropstva, svojim testamentom naložio da se njegovi robovi oslobode. U svojoj teorijskoj raspravi Aristotel odbacuje teoriju ropstva "*Velike Generacije*", po kojoj je robovanje rezultat prinude zakona i sile, dok je po prirodi stvari svaki čovjek slobodan [1253b,3]. Početni stav Aristotelove teorije ropstva je da su pojedini ljudi *po prirodi* fizički predodređeni za teške poslove [1254b,14], a drugi za upravljanje. Važni stav: "Ne naziva se, dakle, neko gospodarem zato što zna da gospodari, već zato što je po prirodi takav." [1255b,22] pokazuje da Aristotel ovdje bitno odstupa od Platonovog modela hijerarhije, koji takođe počinje prirodnom predispozicijom, ali se zatim kroz sistem vaspitanja i obrazovanja striktno formira. Aristotel akcentira prirodnu predispoziciju i smatra ju dominirajućom nad znanjem. Premda, naravno, ljudi koji upravljaju s jedne strane trebaju posjedovati odgovarajuće vještine za upravljanje, a sa druge strane i odgovarajuća sredstva za to. Rob je jedno takvo sredstvo. On je rob, tj. sredstvo, jer služi za, i kao sredstvo za, proizvodnju, dok je sam posjed sredstva za

po kojoj se država prije svega dijeli na bogate i siromašne, iz koje proizilazi, sa jedne strane, da je klasni sukob uzrok nestabilnosti države, a sa druge strane da rezultat tog sukoba određuje državno uređenje – pobjeda bogatih stvara oligarhiju a pobjeda siromašnih stvara ekstremnu demokratiju [1296a,9]. Upravo zato su oligarhija i demokratija empirijski najčešći oblici

upotrebu. [1254a] Stoga "biti gospodar ne znači sticati robove, već znati ih upotrijebiti." [Aristotel (1975), str.11] Oba principa, i princip vladanja i princip robovanja "javljaju se u svakoj cjelini sastavljenoj od više dijelova" [Aristotel (1975), str.8], računajući tu i neživu prirodu. U području živog oni manifestuju modus duhovnog upravljanja nad tjelesnim. Aristotel [kao i Platon] pravi paralelu sa ljudskim bićem koje je po prirodi stvari tako uređeno da duša upravlja tijelom, a da se tek kod izopačenih vidova egzistencije javlja suprotno stanje [1254a,10]. Poenta ovog argumenta je da se iz perspektive cjeline bića i za tijelo pokazuje korisnim i dobrim da bude pokorno duhu, baš kao što je i robu korisno da bude potčinjen gospodar, jer se tako sila predodređena za rad stavlja pod vlast umskog mišljenja i sile predodređene za vođenje. [1254b,11, 1255a15] "Obrnut odnos snaga između ovih elemenata štetan je za sve." [Aristotel (1975), str.8. Up. 1254b,13 i posebno 1255b,21.] S obzirom da je rob isključen i iz umskog [logosnog] i iz političkog življenja, tj., po definiciji aristotelovske antropologije iz odlučujućih atributa humaniteta, jasno je da ga nije moguće tretirati kao ekskluzivno ljudsko biće, već prije kao neku vrstu mješavine alatke, životinje i čovjeka. Otuda je prijetnja gubitka građanskih prava bila tako velika prijetnja, gubitak ne tek jedne privilegije već huamne osnove ljudskosti.

Tako izložena, Aristotelova teorija ropstva sadrži jednu vrstu paradoksa koji postaje jasan kada se razmotri slučaj ratnih zarobljenika pretvorenih u robove. To je i inače bila sporna tačka i teško pitanje grčkog društva, na koje su mnogi odgovarali tako što su robovima nazivali samo zarobljene negrke, dok su odbijali porobljavati Helene [1255a,18]. Razmatranje ovog pitanja sasvim jasno pokazuje da Aristotel ne smatra legitimnim porobljavanje na osnovu puke sile [1255a,16]. Tako on kaže: "mora se priznati da su izvjesni ljudi na svakom mjestu robovi, a drugi ni na jednom" [Aristotel (1975), str.10.], i da ta vrsta ropstva očigledno ne pridonosi dobru niti gospodara niti roba, pa prema tome, iskače iz prethodno izlagane šeme gospodarnja i robovanja. Druga važna stvar je da izgleda kako Aristotel brani instituciju nasljednog plemstva i prenošenja privilegija, što je takođe fundamentalno odstupanje od Platona. Naime u 1255a,19 Aristotel citira stihove: "*Ko bi se usudio da nazove robinjom mene; Koja po ocu i po majci potičem od bogova?*" Prateći ih stavom da "dobro rada dobro, kao što čovjek rada čovjeka i životinja životinju." [Aristotel (1975), str.10. Up. 1277b,9 i naročito 1283a,7.]

Druga vrsta paradoksa koju sam Aristotel prepoznaje u svojoj teoriji ropstva vezana je za pitanje teškoće definisanja razlike u vrlini između gospodara i roba. Naime, besmisleno je pretpostaviti da rob npr. nema razum, niti da posjeduje ostale vrline, s obzirom da onda ne bi uopšte ni mogao valjano obavljati sebi prirodan zadatak, jer se svaki kvalitetno obavljen posao zasniva na nekoj vrlini. S druge strane, tvrditi da i rob posjeduje iste vrline kao gospodar, ali recimo zastupljene u manjem stepenu, značilo bi protivrječan stav da je razlika gospodarenja i robovanja puka razlika u kvantitetu, tj. mjestu na skali, a ne po suštini, tj. po kvalitetu. [1259b,3-5] Izlaz iz te teškoće Aristotel vidi u razlici između samih vrlina koje pripadaju gospodar i robu. Rob posjeduje vrline ali takve koje pripadaju području ropskog, dok gospodar posjeduje vrline koje pripadaju području gospodarskog.

državnog uređenja [1302a,8]. U oba slučaja između slobodnih ljudi stvara se neprirodni odnos gospodara i roba. U skladu sa svojim etičkim učenjem o vrlini kao sredini između krajnosti, primijenjeno na državu i politički život građana to znači da je za građanina najbolje da ima srednje imanje [1295b,3], a za državu da u njoj dominira srednja klasa [1295b,8-9].

Aristotelova teorija revolucije kao uzrok revolucionarnih tendencija vidi latentnu klasnu borbu u okviru društvene strukture, koju pokreće nezadovoljstvo dvije osnovne klase, siromašnih zbog nejednakosti u raspodjeli bogatstva i privilegija, a bogatih zbog nedovoljnog efekta njihovih privilegija [1301b,3; 1302a,2].³⁶ Revolucija nastaje kada jedna od tih klasa nesrazmjerno ojača [1302b,7]. To je smisao stava da se forme državnog uređenja po pravilu urušavaju zbog hipertrofije principa na kojem su zasnovana, npr. oligarhija se raspada kada klasa imućnih pretjera u prisvajanju sredstava. Ovdje je moguće napraviti jednu sasvim modernu paralelu. Značaj održanja neugroženog statusa dvije osnovne klase preduslov je opstanka države stoga što iz Aristotelovog shvatanja, prema kojem je zajednica rezultat traženja opšteg dobra, dakle rezultat zahtjeva za zadovoljenjem potreba a ne nekakva božanska promisa, te stava o nesamodovoljnosti individualnog građanina, ona nužno uključuje u sebe faktor razmjene. To, na primjer, vidimo u Aristotelovom stavu o "prirodnosti" ekonomske djelatnosti trgovine. Međutim, efikasna razmjena moguća je samo u sistemu jednakih i međusobno zagantovanih jedinki [1261a,30]. Prevaga jedne klase, bez obzira na trenutne konkretne dobiti, dugoročno znači propast države jer ukida samu osnovu na kojoj državna zajednica počiva, naime uzajamno nadomještanje vlastitih nedostataka, principijelno na sasvim isti način na koji bi likvidacija roba u biti značila i nemogućnost građanina gospodara, koji bi sada bio stavljen pred neminovnost da sam siđe u sferu oikosa. Ta veza ekonomske razmjene i pravne jednakosti sasvim anticipira modernu ideju tržišne ekonomije koja hoće da pravno garantovanim statusom obezbjedi prostor za individualnu inicijativu u svrhu produkcije, koja se zatim plasira na tržište u zamjenu za produkciju drugih, a sve to u intuitivnoj ideji međusobnog nadopunjavanja individualnih manjkavosti sistemom razmjene. Politeja je, kao kombinacija oligarhije i demokratije, superiornije državno uređenje jer kombinacijom

³⁶ U svom empirističkom maniru Aristotel nabroja masu mogućih uzroka revolucionarnog prevrata [1302b,3-1304a,8 i dalje, knjiga V], koji su većinom razumljivi sami po sebi i ne trebaju posebno analiziranje, izuzev možda sporadičnih napomena, tipa zanimljivog faktora straha vladara od građana [1302b,5] koji anticipira neke moderne slučajeve tog tipa, npr. Staljina, ali što je već Platon izložio [*Država*, 578a-579e].

institucija ta dva suprotstavljena modela amortizuje uzroke sukoba i istovremeno obezbjeđuje jaku srednju klasu kao sredstvo stabilnosti [1302a,9] i branu pred revolucijom. Zanimljivo je da Aristotel, u skladu sa prethodno izloženom metodologijom definisanja "odozdo", vezuje taj model demokratije sa društvom predominantno zemljoradničke populacije [1319a,4], koje jedino ima takve osobine da mu je prirodna nadgradnja predstavnička demokratija. Tako na primjer, iz razloga što nisu dovoljno bogati oni moraju redovno da rade, osim toga i obrađivanje zemlje samo po sebi traži stalni angažman, pa prema tome nisu posebno zainteresovani za odsustvovanje koje traži politička aktivnost, pa ju rado prepuštaju drugom uz uslov kontrole [1319a,1]. Time se dotiče još jedna tematika koja je i inače karakterističan problem predstavničkih demokratija, naime problem apstinencije biračkog tijela. U antičkom političkom prostoru to je izrazito pojačano specifičnim stavom o filozofskom životu kao onom najviše približenom vrlini, i istovremeno akcentiranim značajem učešća u političkom životu. Tako se, posebno u politeji, ali i inače, pojavljuje dilema dvije vrste života, političkog i filozofskog [1324a,3], gdje prvi smatra da je jedino praktični i politički život dostojan čovjeka, dok drugi upravo baktanje sa takvim problemima vidi kao udaljavanje od istinske stvarnosti i vrline [1324a,4]. Za modernu političku praksu to se pokazuje u modifikovanoj formi kao ignorisanje političkog života od strane biračkog tijela, koje na taj način svojim neučestvovanjem delegitimiše samu ideju politeje, naime ideju građanske kontrole elite vlasti - političke aristokratije. Radi se o tome da moderna teorija demokratije vidi učešće u političkom prostoru, ne kroz prizmu odnosa političkog i vrline, već kroz prizmu artikulacije vlastitog interesa. Ali i u tom obliku pojavljuje se formalno isti problem delegitimacije politeje koji, jednostavno rečeno, jeste paradoks mogućeg neučešća kao interesa. Ako je uspostavljanje politeje opšta korist i dobro svih, jer je interes svakog građanina da uspostavljanjem mehanizma kontrole elite glasanjem obezbjedi sebe od nepravednih odluka, onda od nje imaju korist i oni koji učestvuju i oni koji ne učestvuju u političkom životu [makar samo kao glasači]. Prema tome će zapravo oni koji ne učestvuju biti najveći dobitnici, jer su ostvarili korist iz opšte koristi politeje, a istovremeno su, recimo, sačuvali vrijeme potrebno za angažman oko glasanja, za realizaciju lične koristi.

5. Zaključak

Uopšte posmatrano, slabo mjesto antičkih političkih teorija je njihova perspektiva polisa, usljed čega i kada se radi o uistinu genijalnim konstrukcijama, obim njihovog važenje ostaje ograničen. Upravo zato je Aristotelova teorija politeje zanimljiva, jer dopušta da se uz izvjesna dočitavanja njeno problemsko područje proširi na kompleksnije političke zajednice. Dati problem je tipičan primjer takvog mjesta. Neposredna, "čista", demokratija moguća je samo u relativno malim društvima antičkih polisa. Međutim, u većim konglomeratima ona neminovno zapada u anarhiju i bezvlašće. Stoga se mora preformulisati u model predstavnštva, koji međutim podrazumijeva učešće. Upravo zato je, naravno pored svega ostalog, Aristotelovo prepoznavanje datog problema od dalekosežnog značaja, jer je anticipiralo pitanje mogućnosti demokratije u vremenu transformacije helenskog društva iz sistema izolovanih polisa u Aleksandrov kosmopolis. Ukoliko tu transformaciju ne prati i transformacija demokratije iz čiste u predstavničku, onda se demokratija neminovno ukida tako što zapada u oligarhiju, jer obuhvata veliki broj stanovnika, od kojih je tek mali procenat građana. Da bi se sačuvao veći broj građanskog statusa, a istovremeno obezbijedio demokratski poredak nužno je instalirati predstavnički sistem, koji obezbjeđuje učešće svih, a politiku očuvava kao res publicum.

***Abstract:** In this paper author makes efforts to precise some issues of Aristotle's political philosophy which are important to understanding political theory and practice today. It particularly refers to method of analyses and „bottom-up“ approach for preferring republic in state forms classification. Also, there have been made efforts in exposure considering para democracy/republic in order to identify articulation of problem of moder democracy and to understand Aristotle's modernity under these terms, not only in pedagogical manner and book form, but in a way of contribution to treatment and clarifying existing dilemmas.*

***Key words:** Aristotle, politics, democracy, method.*

